

تحلیلی بر راهبردهای توسعه کشاورزی در گام دوم انقلاب با محوریت بیانات مقام معظم رهبری

اسما زمانی^۱

^۱ طلبه سطح سه (کارشناسی ارشد) رشته فقه و اصول، از مؤسسه آموزش عالی حضرت فاطمه معصومه (س)، بندرعباس

چکیده

بیانیه گام دوم انقلاب به مناسبت چهلمین سالگرد پرشکوه انقلاب اسلامی ایران از طرف مقام معظم رهبری بیان شد که رهبر انقلاب در این بیانیه به تبیین دستاوردهای شگرف چهار دهه گذشته پرداخته و توصیه هایی اساسی به منظور «جهاد بزرگ برای ساختن ایران اسلامی بزرگ» ارائه فرموده اند. یکی از مسائلی که به علت ارتباط مستقیم با منابع طبیعی مانند خاک و آب از یک سو و غذاهای انسان ها از سوی دیگر باید در چارچوب توسعه پایدار قرار گیرد، بخش کشاورزی است. از آنجا که کشاورزی اصلی ترین منابع تأمین خوراک انسان است، بنابراین شکی در تلاش برای توسعه آن وجود ندارد. با توجه به این که ایران سرزمین پهناور و چهار فصلی است، توسعه کشاورزی، از اهمیت بسیاری برخوردار است. این پژوهش با هدف ارائه راهبردهای توسعه کشاورزی در گام دوم انقلاب با محوریت بیانات مقام معظم رهبری انجام شده است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی با مبنا قرار دادن بیانیه گام دوم انقلاب و منابع اطلاعاتی موجود در زمینه کشاورزی در کشور مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. سرانجام محورهایی از بیانات که مرتبط با توسعه بخش کشاورزی، شامل علم و پژوهش و فناوری های نوین، باور و اعتماد و اطمینان به توانمندی نیروهای جوان، استفاده از فرصت های مادی در بخش کشاورزی و سرمایه گذاری (اقتصاد)، توزیع عادلانه امکانات عمومی (عدالت)، استقلال و قطع وابستگی (استفاده از ظرفیت های طبیعی و تأمین امنیت غذایی) و سبک زندگی بود، استخراج گردید و سپس الگوی راهبردی جهت توسعه کشاورزی ارائه گردید که نتیجه آن به تأمین امنیت غذایی، اشتغال زایی، رونق تولید و صادرات محصول و اقتصاد پایدار کمک می کند.

واژه های کلیدی: توسعه کشاورزی، بیانیه گام دوم انقلاب، بیانات مقام معظم رهبری، بایدها و واقعیت های انقلاب، امنیت غذایی

۱. مقدمه

بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی همانطور که مورد تأکید رهبر انقلاب می باشد باید با جدیت تمام در سرلوحه کاری قرار گیرد. رهبر انقلاب در این بیانیه دستاوردهای انقلاب را تشریح کرده اند و جوانان مؤمن ایران اسلامی را مورد خطاب قرار داده اند، جوانانی که با ایمان قوی از دستاوردهای انقلاب دفاع کرده و با قدرت در مقابل دشمنان ایستاده اند. شکی نیست که سپردن سکان این هدایت به جوانان به ما کمک خواهد کرد تا بتوانیم وظایف خود را به خوبی و به نحو احسن انجام دهیم. بیانیه گام دوم انقلاب به عنوان چراغ راهی برای ادامه موفقیت آمیز مأموریت های محوله است و توجه به علم و پژوهش، تقویت بنیه های اعتقادی و جوانگرایی را با جدیت در دستور هر دستگاه ها و نهادها و ... قرار داده است (رسولی و زمانی، ۱۳۹۸؛ نقل از رستگار و باقری قره بلاغ، ۱۳۹۹: ۲).

بیانیه گام دوم انقلاب در واقع شامل عصاره منویات و تدابیر ابلاغی معظم له از سال (۱۳۶۸) تاکنون می باشد که به مناسبت های مختلف در چارچوب بیانات گهربار به اصناف، سیاسیون، نظامیان، فرهنگیان، طلاب، دانشجویان، عشایر و ... جهت اهتزاز پرچم اسلام در سرزمین با عظمت ایران، ترقی و پیشرفت کشور، برداشته شدن موانع تعالی و توسعه اقتصادی، فرهنگی، نظامی و امنیتی و ... به شکل خیلی جامع تشریح و تبیین شده است. یکی از پیش شرط هایی که مقام معظم رهبری آن را بستر اصلی برای تعالی، توسعه، پیشرفت، آبادی و سرانجام رفع معظلات و مشکلات اقتصادی کشور عنوان کرده اند، برنامه ریزی مدون برای بهره برداری از فرصت های مادی کشور است. معظم له یکی از فرصت های مادی را در بیانات بحث کشاورزی، خاک حاصلخیز و تنوع اقلیمی و ... می دانند که از سوی خداوند متعال در قلمرو سرزمینی ایرانیان به ودیعه گذاشته شده است (امینی و پناهی، ۱۳۹۸).

پیامبران الهی کشاورزان را انسان هایی ارزشمند، متوکل، نیکوکار، صاحب پاک ترین و حلال ترین شغل ها و سودمند به حال جامعه معرفی کرده، در جهان آخرت، صاحب بهترین مقامات دانسته اند. اهمیت و ارزش دادن به کشاورزی در فرهنگ غنی اسلام تا آنجا پیش رفته که ذات مقدس باری تعالی در قرآن خودش را کشاورز معرفی کرده، خطاب به مردم می فرماید: «فرايتم ما تحرون. ء انتم تزرعونه ام نحن الزارعون»: آیا ندیدید تخمی را که در زمین می کارید؟ آیا شما کشاورزید یا ما؟ آری، کشاورز حقیقی منم (سوره واقعه، آیات ۶۳ و ۶۴). امام صادق (ع) فرمود:

«الکیمیاء الاکبر الزراعه». زراعت گرانبهاترین گوهر نایاب است (وسائل، ج ۱۹، ص ۳۴).

امام صادق (ع) می فرماید: «الفلّاحون هم الزّارعون» (هم) کنوز فی ارضه: کشاورزان همان زارعان و برزگران هستند. آنان گنج های خداوند در زمین به شمار می آیند (تهذیب، ج ۲، ص ۱۱۵).

در جایی دیگر امام صادق (ع) می فرماید: از پیامبر بزرگوار اسلام (ص) پرسیدند: بهترین ثروت کدام است؟ حضرت فرمود: «زراع زرع صاحبو اصلحه وادی حقه یوم حصاده...»: زراعتی که با دست کشاورزش کشت شده و با مراقبت هایش به بار نشسته و هنگام برداشت، حقوق و اجیش را پرداخت کرده است (وسائل، ج ۱۹، ص ۳۵). رهبر معظم انقلاب در رابطه با کشاورزی فرموده اند:

«دستگاه کشاورزی برای کشور ما بسیار مهم است؛ چون امنیت غذایی برای کشوری بزرگ، پرجمعیت و دارای هدف های بلند بسیار مهم است. لذا بخش کشاورزی و دامداری ما یک بخش ویژه و استثنایی است و همه باید برای آن تلاش کنند. در اسلام هم آگاهانه و با توجه، نسبت به کشاورزی تأکید شده است. حدیث بسیار پرمعنا و پُر مضمونی درباره کشاورزان نقل شده است:

۱. بیانیه گام دوم انقلاب توسط رهبر معظم انقلاب در تاریخ ۱۳۹۷/۱۱/۲۲ خطاب به ملت ایران بیان شده است.

«الزّارعون كنوز الله في ارضه»؛ یعنی کشاورزان کسانی هستند که گنجینه های خدا در زیر زمین را می دروند و استخراج می کنند. مهم ترین گنجینه خدا در زمین و خاک عبارت است از موادی که مایه ادامه حیات بشر و حیوانات است؛ این از طلا و نفت مهم تر است. طلا و نفت وسیله به دست آوردن مایحتاج زندگی است؛ اما محصول غذایی، مهم ترین مایحتاج زندگی است.....یکی از اساسی ترین کارها این است که در باب کشاورزی و محصولات کشاورزی، سیاستها ثابت، ماندگار و پیگیری شده باشد و به مسائل تولیدکنندگان کشاورزی رسیدگی شود. این طور نباشد که یک سال ما به خاطر کمبود پیاز، پیاز وارد کنیم؛ اما سال بعد که کشاورز ما پیاز تولید کرد، این محصول در انبارها بپوسد.....»^۳

رهبر انقلاب نیز در این باره چنین فرموده اند:

«مهمترین گنجینه خدا در زمین و خاک، عبارت است از موادی که مایه ادامه حیات بشر و حیوانات است. این از طلا و نفت مهمتر است؛ طلا و نفت وسیله به دست آوردن مایحتاج زندگی است، اما محصول غذایی مهمترین مایحتاج زندگی است. این را برای این عرض می کنم که همه دست اندرکاران کشور و بخصوص مسئولان وزارت جهاد کشاورزی توجه کنند - همان طور که از اول انقلاب بارها تکرار شده است - که کشاورزی یکی از اساسی ترین محورهای توسعه در کشور ماست؛ یک چیز حاشیه ای نیست. توجه به صنعت - که لازم است - نباید موجب عطف توجه از کشاورزی شود. کشاورزی پایه، زیربنا و اساس است....» (حسینی، ۱۳۸۲: ۲).

کشاورزی از بخش های مهم اقتصادی و منبعی حیاتی برای معاش در بسیاری از کشورهای در حال توسعه است. تقریباً نیمی از جمعیت جهان در مناطق روستایی زندگی می کنند و کشاورزی منبع معیشت نزدیک به ۸۶ درصد از این مردم است. بخش کشاورزی برای ۶۸ درصد از جمعیت ساکن در کشورهای دارای اقتصاد مبتنی بر کشاورزی و ۴۸ درصد از اقتصادهای در حال گذار اشتغال فراهم می کند. در حدود ۹۴ درصد از خانوارهای روستایی در کشورهای مبتنی بر کشاورزی و ۷۶ درصد از این خانوارها در اقتصادهای در حال گذار بر اساس فعالیت های کشاورزی خود زندگی می کنند (ماهل و استاتلی، ۲۰۱۰: ۴؛ نقل از حسین نژاد میر و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۲). بخش کشاورزی می تواند به افزایش رشد، کاهش فقر و پایداری محیط زیست کمک کند. رشد تولید ناخالص داخلی در این بخش حداقل دو برابر مؤثرتر از رشد آن در بخش غیرکشاورزی است (بانک جهانی، ۲۰۰۸؛ نقل از حسین نژاد میر و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۲).

کشور ایران با دارا بودن ۱/۷۴۵ هزار کیلومتر مربع رتبه هجدهم را در دنیا به لحاظ وسعت به خود اختصاص داده است. این وسعت سرزمینی و میزان زمین های قابل کشت ظرفیت بالقوه ای را برای کشاورزی در کشور به عنوان یکی از مهمترین بخش های اقتصاد فراهم کرده است. اهمیت بخش کشاورزی در توسعه اقتصادی هر کشور - چه ثروتمند و چه فقیر - بیانگر این واقعیت است که کشاورزی به عنوان اولین بخش اقتصاد و عرضه کننده عوامل اساسی زندگی بشر و بخش های دیگر اقتصاد است و در توسعه همه جانبه کشورها نقش مهمی را ایفا می کند. در یک جمله کوتاه، کشاورزی را مادر تمام فعالیت ها و صنایع مورد نیاز کشور ملت ها دانسته اند. اهمیت بخش کشاورزی با افزایش بهره برداری بهینه عوامل تولید در هر جامعه ای مشخص تر و آشکارتر خواهد شد و در این صورت کشاورزی قادر خواهد بود که با تحصیل مازاد و جانبی گوناگون به اهداف توسعه و رشد اقتصادی دست پیدا کند (کریم و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰۴).

با توجه به این که رهبر معظم انقلاب بارها به اهمیت کشاورزی در تأمین امنیت غذایی و اشتغال زایی برای جوانان به مسئولان بخش کشاورزی تأکید و توصیه کرده اند ولی این اهمیت آن طور که رهبر انقلاب خواسته اند محقق نشده است. اگر بیانات

۲. از بیانات رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه ای - دام ظلّه - در دیدار با جهادگران و کشاورزان در هفته جهاد کشاورزی در تاریخ ۱۴/۱۰/۱۳۸۲.

۴. Mahul & Stutley

۵. World bank

رهبر معظم انقلاب بصورت کاربردی و عملیاتی در آورده بشوند و بر اساس شرایط آب و هوایی و نوع خاک هر استان و شهرستان و امکانات و تسهیلات لازم از طریق جهاد کشاورزی و بانک های کشاورزی مهیا شود و آموزش های لازم به جوانان بیکار و فارغ التحصیلان کشاورزی بدهند و مهندسان کشاورزی و گیاه پزشکان و... به عنوان مربی و ناظر با آنان در مراحل کشت، داشت و برداشت باشند، امنیت غذایی کشور تأمین و اشتغال زایی فراوان می شود و از نظر اقتصادی هم به کشور کمک می شود.

حال محقق در نظر دارد در این پژوهش به مباحث مرتبط با توسعه کشاورزی در گام دوم انقلاب بر اساس بیانات مقام معظم رهبری بپردازد این که کدام محورها مرتبط با کشاورزی می باشد و اشاره به کدام نکات مهم در توسعه کشاورزی است. در این پژوهش ابتدا به بررسی پیشینه ی تحقیق، روش تحقیق، محورهای مهم استخراجی از بیانیه گام دوم انقلاب در رابطه با توسعه در بخش کشاورزی، راهبردهای توسعه کشاورزی و در آخر به بحث و نتیجه گیری پرداخته شده است.

۲. پیشینه ی تحقیق

رستگار و باقری قره بلاغ در پژوهش در سال ۱۳۹۹ با عنوان « تأملی بر بیانیه گام دوم انقلاب در تحقق سیاست های کلی اقتصاد مقاومتی » بیان می کنند که مسئله اقتصاد مقاومتی تدبیری هوشمندانه است که از سوی مقام معظم رهبری در برابر جنگ اقتصادی و همچنین جنگ نرم دشمن مطرح گردید و مفهومی است برای مقاوم سازی، بحران زدایی و ترمیم ساختارها و نهادهای فرسوده و ناکارآمد موجود در اقتصاد. از دیگر سو؛ بحث تحریم ها به عنوان یک ابزار بازدارنده در مسیر پیشرفت اقتصادی مطرح شده و مقام معظم رهبری هم با نگاه عمیق خود، نامگذاری سال های اخیر را حول محور موضوعات اقتصادی و با تکیه بر بیانیه گام دوم انقلاب بیان فرمودند و به طور منظم، روندی را در جهت رشد و توسعه و اصلاح زیرساخت های اقتصادی و رسیدن به اقتصاد پایدار و اقتصادی که بتواند در برابر تکان های خارجی خود را حذف کند و متلاشی نشود؛ تحت عنوان اقتصاد مقاومتی مطرح کردند (رستگار و باقری قره بلاغ، ۱۳۹۹: ۱).

قاسمی و کرمی دهکردی در پژوهشی در سال ۱۳۹۹ با عنوان « برنامه ترویج و توسعه ظرفیت های جوانان روستایی و عشایری در راستای تحقق محورهای هفت گانه مأموریت های بیانیه گام دوم انقلاب » استدلال می کنند که جوانان سرمایه های انسانی اصلی برای تحقق اهداف توسعه ملی در هر کشور به شمار می روند. با توجه به درصد جمعیت جوان بالا در کشور، ضروری است تا برنامه ریزی مناسبی برای استفاده بهینه از این منبع با ارزش صورت پذیرد. در غیر این صورت کشور با چالش های بسیاری مواجه خواهد شد. در این بین، جوامع روستایی و عشایری نیز برای تأمین معیشت پایدار، پایداری جمعیت، تولید غذایی سالم و امنیت غذایی کشور، نیازمند برخورداری از نیروی جوان، پویا، کارآمد و توانمند است. اما بررسی آماری در طی ۶۰ سال اخیر در کشور نشان دهنده کاهش نسبت جمعیت روستایی به شهری است، به طوری که بر اساس آخرین سرشماری سال ۱۳۹۵، این نسبت به کمتر از ۲۶ درصد رسیده است. از سویی، به دلایل مختلف، میزان مهاجرت جوانان از روستا به شهرها روند افزایشی داشته و این قشر با مشکلاتی در زمینه اشتغال مواجه است و ادامه این روند می تواند زنگ خطری بزرگ برای پایداری این مناطق به شمار رود. در این بین نظام ترویج کشاورزی، مسئولیت افزایش دانش، مهارت و توانمند سازی بهره برداران بخش کشاورزی، منابع طبیعی و جامعه عشایری و توسعه نظام های بهره برداری پایدار را بر عهده دارد و با بهره گیری از رهیافت ها و فنون متنوع ترویجی بر اساس سیاست ها و اولویت های بخش کشاورزی، زمینه های بکارگیری دانش و فناوری های نوین و تلفیق آن با دانش بومی را فراهم می کند. یکی از این گروه های هدف کلیدی نظام ترویج، جوانان روستایی و عشایری هستند که ضروری است با توجه به شرایط و نیازهای فعلی جامعه روستایی و عشایری کشور، همچنین، به منظور تحقق محورهای هفت گانه مأموریت های بیانیه گام دوم انقلاب که جوانان، محور تحقق نظام پیشرفته اسلامی بر شمرده شده است، بازاندیشی

و باز تعریفی به منظور ارائه برنامه جامع ترویج و توسعه ظرفیت های جوانان روستایی و عشایری صورت پذیرد (قاسمی و کرمی دهکردی، ۱۳۹۹: ۱).

مقدم در پژوهشی در سال ۱۳۹۹ با عنوان « اشتغال گسترده زنان، افزایش بیکاری مردان و پیامدهای منفی آن، چالشی در اهداف آرمانی گام دوم انقلاب » نشان داد که این پدیده با تأثیرپذیری از فرهنگ مهاجم مادی، چگونه در فراهم آوردن اسباب و مقدمات بحران های اجتماعی در فرهنگ و جامعه دینی نقش داشته و آسیب های فردی و اجتماعی گسترده ای را بر جامعه تحمیل خواهد کرد. شایسته است نظام انقلاب اسلامی در مقابله با نگرش و سبک زندگی لیبرال در گام های بعدی از مشی و سیاستگذاری در این مسیر پرهیز نماید (مقدم، ۱۳۹۹: ۱).

امینی و پناهی در پژوهشی در سال ۱۳۹۸ با عنوان « تحلیلی بر بیانیه گام دوم انقلاب در حوزه بهره برداری از جغرافیای طبیعی در توسعه اقتصادی کشور » بیان می کنند، برنامه ریزی های کلان و همه جانبه برای بهره برداری بهینه و منطبق بر راهبردهای توسعه پایدار از توان های محیطی کشور می تواند متضمن تعالی، توسعه و پیشرفت اقتصادی کشور باشد. مقام معظم رهبری در منویات و ابلاغیه های سیاست های کلان کشور در حوزه های مختلف، از عوامل اصلی قدرت ملی، قابلیت های جغرافیای طبیعی کشور را مورد تأکید قرار داده اند. تنوع اقلیمی، موقعیت جغرافیایی حساس، نقش مواصلاتی و ارتباطی، خاک حاصلخیز، سواحل طولانی و بکر، سرمایه های معدنی، ذخایر انرژی نفت و گاز از اهم قابلیت های جغرافیایی کشور است که مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم تحت عنوان فرصت های مادی کشور یاد کرده اند. معظم له معتقدند با اتکا به این ثروت های خدادادی می توان درآمدهای ملی را افزایش داده و کشور را ثروتمند و بی نیاز به معنی واقعی نموده و مشکلات کشور در حوزه های اقتصادی را مرتفع ساخت. امینی و پناهی با آسیب شناسی فرآیند بهره برداری از منافع جغرافیای طبیعی کشور در چهل سال گذشته و با تجزیه و تحلیل فرمایشات مقام معظم رهبری، راهبرد بهره برداری از توان های جغرافیای طبیعی برای تعالی و پیشرفت کشور بر مبنای رونق اقتصاد درون گرا، تحقق عدالت فضایی و جغرافیایی، حفظ حقوق محیط زیست، بهینه سازی های برنامه های توسعه بر مبنای واقعیت های طبیعی، ارتقاء ضریب پایداری محیطی، تقلیل معطلات زیست محیطی، تحقق الگوی پیشرفت اسلامی-ایرانی و ارتقاء عزت، انسجام و اتحاد ملی و شکوفایی تمدن اسلامی محرز شد (امینی و پناهی، ۱۳۹۸: ۲۷).

نتایج پژوهش حسین نژاد میر، غلامرضایی، رحیمیان و رحمانی کرچگانی در سال ۱۳۹۸ با عنوان « واکاوی راهکارهای توسعه بیمه کشاورزی کشور » نشان داد که مهمترین راهکارهای توسعه بیمه، افزایش آگاهی کشاورزان نسبت به اهمیت بیمه و انجام به موقع تعهدات صندوق بیمه است. بر اساس نتایج تحلیل عامل اکتشافی، چهارعامل سیاستی - اداری، آموزشی - اطلاع رسانی، تسهیلاتی - لجستیکی و اجتماعی - فرهنگی در تبیین واریانس توسعه کشاورزی تأثیرگذار است (حسین نژاد میر و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۱-۷۲).

فیض آبادی و رودباری در سال ۱۳۹۷ پژوهشی با عنوان « بررسی جایگاه و پیوند بخش کشاورزی با سایر بخش ها در اقتصاد ایران » انجام دادند که بدین منظور از آخرین جدول داده - ستانده موجود در کشور در قالب دو گروه ۱۵ و ۶۵ بخشی استفاده گردید. بررسی اقتصاد ۱۵ بخشی نشان داد که بخش کشاورزی در این رتبه بندی در جایگاه هفتم قرار داشته و از بخش هایی مانند برق، حمل و نقل و ذغال سنگ بالاتر است. در اقتصاد ۶۵ بخشی نیز بخش دامداری و مرغداری نسبت به ۳ گروه ماهیگیری، زراعت و باغداری و جنگل داری از اهمیت بیشتری برخوردار است. بررسی پیوند های پیشین و پسین نیز نشان داد که بخش کشاورزی با داشتن شاخص قدرت انتشار و حساسیت بالاتر از ۵۵ درصد در گروه دوم یعنی جزو کالاهای واسطه صنعتی قرار می گیرد (فیض آبادی و رودباری، ۱۳۹۷: ۱۱۳).

ضیائی، امیرزاده مرادآبادی، ثمره هاشمی و نارویی در پژوهشی در سال ۱۳۹۷ با عنوان « تأثیر اقتصاد دانش محور در ارزش افزوده بخش کشاورزی ایران » انجام دادند که نتایج بیانگر تأثیر مثبت شاخص ترویج و آموزش کشاورزی بر ارزش افزوده بخش کشاورزی ولی فاقد ارزش آماری بود. علاوه بر این، نتایج حاصل از مدل تصحیح خطا نشان داد که حدود ۵۳ درصد از انحرافات کوتاه مدت ارزش افزوده بخش کشاورزی از مقدار تعادلی بلندمدت آن طی یک دوره تعدیل می شود. از این رو، افزایش

اعتبارات تحقیق و توسعه در بودجه بخش کشاورزی می تواند در رشد ارزش افزوده این بخش مؤثر باشد (ضیائی و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۶).

نتایج پژوهش محمدی در سال ۱۳۹۷ با عنوان «پایداری زیست محیطی و عوامل تحقق آن در بخش کشاورزی؛ مطالعه موردی: شهرستان پاکدشت» نشان داد که مهمترین عوامل مؤثر در پایداری زیست محیطی به ترتیب اولویت عبارتند از: فناوری های حفاظتی به ویژه تناوب زراعی، اقتصاد و بازاریابی (به ویژه تولید محصولات سالم و باارزشمند)، آموزشی و ترویجی (به ویژه برگزاری دوره ها و کارگاه های آموزشی)، سیاست گذاری و برنامه ریزی (به ویژه تصویب قوانین و مقررات حمایتی) و اجتماعی و فرهنگی (به ویژه سرمایه اجتماعی کشاورزان) (محمدی، ۱۳۹۷: ۲۴۷).

ستاد فرماندهی اقتصاد مقاومتی به استناد مفاد مصوبه شماره ۸۵۰۰۱/ت/۵۲۴۴۲ ه مورخ ۱۳۹۴/۰۶/۳۱ هیأت وزیران، در راستای اجرای منویات مقام معظم رهبری (مدظله تعالی) در بیانیه گام دوم انقلاب و بیانات نوروزی سال ۱۳۹۸ که توسط معظم له به عنوان سال رونق تولید نامگذاری شده است، با هدف مقاوم سازی اقتصادی کشور همراه با کاهش و خنثی سازی اثرات منفی تحریم ها، پروژه های اولویت دار اقتصاد مقاومتی سال ۱۳۹۸ به شرح زیر بر عهده وزارت جهاد کشاورزی در بخش کشاورزی واگذار شده است که شامل ۹ مورد می باشند: ۱. توسعه، اصلاح، بازسازی، و نوسازی گلخانه های کشور، ۲. توسعه سامانه های نوین آبیاری، ۳. اجرای عملیات آبخیزداری و حفاظت خاک، ۴. افزایش ضریب خوداتکایی محصولات راهبردی اساسی شامل شکر (چغندر قند)، گندم، سایر محصولات زراعی، گوشت قرمز و شیر، مرغ و تخم مرغ، دانه های روغنی و پنبه، ۵. توسعه پرورش ماهی در دریا (قفس)، ۶. توسعه و فرآوری گیاهان دارویی، ۷. تجهیز و نوسازی ناوگان ماشینی بخش کشاورزی، ۸. تأمین داخلی نهاده های مورد نیاز بخش کشاورزی شامل بذر، نهال اصلاح شده، کود و آفت کش های غیرشیمیایی، ۹. گسترش زیرساخت های اطلاعاتی و ارتباطی بخش کشاورزی در خصوص تولید، نگهداری و توسعه و تنظیم بازار محصولات کشاورزی و نهاده ها (تصویب نامه در خصوص پروژه های اولویت دار اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۸: ۱-۲).

کریم، صفدری نهاد و امجدی پور در سال ۱۳۹۳ در پژوهشی با عنوان «توسعه کشاورزی و اقتصاد مقاومتی» بیان کردند که بخش کشاورزی با داشتن زیر بخش های چهارگانه زراعت، دامپروری، شیلات و جنگلداری یکی از مهمترین بخش های اقتصاد کشور ایران است. بخش کشاورزی با توجه به اهمیت اقتصادی، اجتماعی و امنیتی فراوانی که دارد؛ اما به اندازه لازم مورد توجه قرار نمی گیرد. کشاورزی در کشور ایران با داشتن ویژگی های بسیار از جمله چهار فصل بودن، توانایی زیاد برای تبدیل شدن به موتور محرکه اقتصاد در چارچوب اقتصاد مقاومتی و جایگزین نفت را دارد. همه بخش های اقتصاد کشور در سال ۱۳۹۱ با تأثیر گرفتن از تحریم ها، رشد منفی را تجربه کرده اند در حالی که بخش کشاورزی رشد ۶/۳ را داشته است (کریم و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰۳).

۳. روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی-توسعه ای و در آن از روش پژوهش زمینه ای استفاده شده است. از نظر نوع، جزء پژوهش های کیفی است. همچنین پژوهش حاضر با هدف ارائه راهبردهای توسعه کشاورزی در گام دوم انقلاب با محوریت بیانات مقام معظم رهبری در راستای نکات و محورهای بیانیه گام دوم انقلاب انجام شده است. در این راستا، ضمن مبنا قرار دادن بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران که به مناسبت چهلمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی از سوی مقام معظم رهبری در روز ۱۳۹۷/۱۱/۲۲ ابلاغ شد، منابع اطلاعاتی موجود در زمینه برنامه ها و اسناد و طرح های مرتبط با کشاورزی در کشور از جمله مقالات و گزارش های تحقیقاتی و اسناد موجود مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت که سعی شد در این زمینه از معتبرترین منابع استفاده شود.

۴. محورهای مهم استخراجی از بیانیه گام دوم انقلاب در رابطه با توسعه در بخش کشاورزی

۴-۱. باور و اعتماد و اطمینان به توانمندی نیروهای جوان

پیامبر و امامان - علیهم السلام - با نگاه مثبت به جوان و دوره جوانی می نگریستند. آنها به جوانان شخصیت می دادند و آنان را به خیر و نیکی سفارش می کردند. حق طلبی و آرمان خواهی از ویژگیهای جوانان است و ما نباید از هدایت آنان خسته یا ناامید شویم. پیامبر اکرم - صلی الله علیه وآله وسلم - می فرماید:

«وَصِيكُمْ بِالشَّبَانِ خَيْرًا فَانَّهُمْ أَرْقُ أَفْئِدَةً اِنَّ اللَّهَ بَعَثَنِي بَشِيرًا وَ نَذِيرًا فَحَالَفَنِي الشَّبَانُ وَ خَالَفَنِي الشَّيْخُ» (سفینه البحار، ج ۲، ص ۱۷۶).

«من به شما درباره جوانان به نیکی سفارش می کنم؛ زیرا آنان نازک دل اند و عاطفه ای لطیف دارند. خداوند مرا به پیامبری و بشارت و انذار برانگیخت، جوانان به من گرویدند و مرا یاری نمودند؛ ولی پیران به مخالفت با من برخاستند»

شخصیت بخشی به نسل نو، محترم دانستن جوانان در جمع خانواده و دیگران و مشاوره با آنان، به آماده ساختن آنان برای فراگیری باورهای دینی و انس با کتاب الهی و سیراب شدن روح تشنه آنان از سرچشمه زلال و پاک کلام خداوند می انجامد.

پیامبر اکرم - صلی الله علیه وآله وسلم - می فرماید:

«الولد سيد سبع سنين و عبد سبع سنين و وزير سبع سنين» (وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۹۵).

«فرزندان تا هفت سالگی آقا و فرمانده اند (یعنی باید به دستورهای آنان عمل شود) و تا چهارده سالگی باید فرمانبر و مطیع باشند (تا آداب و ویژگیهای فردی و اجتماعی را از مربیان بیاموزند) و از چهارده سالگی تا بیست و یک سالگی باید مشاور و کمک کار، و آماده پذیرش مسئولیتهای اجتماعی شوند»
رهبر معظم انقلاب فرمودند:

« جمهوری اسلامی، متحجر و در برابر پدیده ها و موقعیت های نو به نو، فاقد احساس و ادراک نیست، اما به اصول خود بشدت پایبند و به مرزبندی های خود با رقیبان و دشمنان بشدت حساس است. با خطوط اصلی خود هرگز بی مبالاتی نمی کند و برایش مهم است که چرا بماند و چگونه بماند. بی شک فاصله ی میان بایدها و واقعیت ها، همواره وجدان های آرمانخواه را عذاب داده و می دهد، اما این، فاصله ای طی شدنی است و در چهل سال گذشته در مواردی بارها طی شده است و بی شک در آینده، با حضور نسل جوان مؤمن و دانا و پرانگیزه، با قدرت بیشتر طی خواهد شد» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۴).

« انقلاب به یک انحطاط تاریخی طولانی پایان داد و کشور که در دوران پهلوی و قاجار بشدت تحقیر شده و بشدت عقب مانده بود، در مسیر پیشرفت سریع قرار گرفت؛ در گام نخست، رژیم ننگین سلطنت استبدادی را به حکومت مردمی و مردم سالاری تبدیل کرد و عنصر اراده ی ملی را که جان مایه ی پیشرفت همه جانبه و حقیقی است در کانون مدیریت کشور وارد کرد؛ آنگاه جوانان را میدان دار اصلی حوادث و وارد عرصه مدیریت کرد؛ روحیه و باور « ما می توانیم » را به همگان منتقل کرد؛ به برکت تحریم دشمنان، اتکاء به توانایی داخلی را به آموخت و این منشأ برکات بزرگ شد » (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۵).

« اما راه طی شده فقط قطعه ای از مسیر افتخارآمیز به سوی آرمان های بلند نظام جمهوری اسلامی است. دنباله ی این مسیر که به گمان زیاد، به دشواری گذشته ها نیست، باید با همت و هشیاری و سرعت عمل و ابتکار شما جوانان طی شود. مدیران جوان، کارگزاران جوان، اندیشمندان جوان، فعالان جوان، در همه ی میدان های سیاسی و اقتصادی و فرهنگی و بین المللی و

نیز در عرصه های دین و اخلاق و معنویت و عدالت، باید شانه های خود را به زیر بار مسئولیت دهند، از تجربه ها و عبرت های گذشته بهره گیرند، نگاه انقلابی و روحیه ی انقلابی و عمل جهادی را به کار بندند و ایران عزیز را الگوی کامل نظام پیشرفته اسلامی بسازند» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۸)

«مهمترین ظرفیت امیدبخش کشور، نیروی انسانی مستعد و کارآمد با زیربنای عمیق و اصیل ایمانی و دینی است. جمعیت جوان زیر ۴۰ سال که بخش مهمی از آن نتیجه ی موج جمعیتی ایجاد شده در دهه ی ۶۰ است. فرصت ارزشمندی برای کشور است. ۳۶ میلیون نفر در سنین میانه ی ۱۵ و ۴۰ سالگی، نزدیک به ۱۴ میلیون نفر دارای تحصیلات عالی، رتبه ی دوم جهان در دانش آموختگان علوم و مهندسی، انبوه جوانانی که با روحیه ی انقلابی رشد کرده و آماده ی تلاش جهادی برای کشورند، و جمع چشمگیر جوانان محقق و اندیشمندی که به آفرینش های علمی و فرهنگی و صنعتی و غیره اشتغال دارند؛ این ها ثروت عظیمی برای کشور است که هیچ اندوخته ای مادی با آن مقایسه نمی تواند شد» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۸).

بر اساس این بیانیه با استفاده از نیروهای جوان متخصص در زمینه های گوناگون از جمله کشاورزی می توان به پیشرفت هایی که مورد انتظار است دست یافت. کشاورزی بخشی است که به انواع رشته های علمی دیگر نیاز دارد و سهم بسزایی در استخدام و اشتغال جوانان دارد و باید توان و علم آنان را باور کرد و از آنان در این راستا استفاده کرد و اگر هم خطایی داشتند باید از تجربه دیگران استفاده کرد و به این جوانان امیدوار بود.

۲-۴. علم و پژوهش و فناوری های نوین

قرآن کریم شواهد و نمونه های زیادی دال بر فضیلت علم و علم آموزی وجود دارند از جمله خداوند می فرماید:

«یرفع الله الذین آمنوا منکم و الذین اوتوا العلم درجات» (سوره مجادله، آیه ۱۱).

(خداوند کسانی از شما را که ایمان آورده اند بالا می برد و به کسانی که بهره ای از علم دارند درجات بزرگی می بخشد)

رهبر معظم انقلاب در بیانیه گام دوم د رابطه با برکات انقلاب فرمودند:

«موتور پیشران کشور در عرصه ی علم و فناوری و ایجاد زیرساخت های حیاتی و اقتصادی و عمرانی شد که تا اکنون ثمرات بالنده ی آن روز به روز فراگیرتر می شود. هزاران شرکت دانش بنیان، هزاران طرح زیرساختی و ضروری برای کشور در حوزه های عمران و حمل و نقل و صنعت و نیرو و معدن و سلامت و کشاورزی و آب و غیره، میلیون ها تحصیل کرده ی دانشگاهی یا در حال تحصیل، هزاران واحد دانشگاهی در سراسر کشور، ده ها طرح بزرگ از قبیل چرخه ی سوخت هسته ای، سلول های بنیادی، فناوری نانو، زیست فناوری و غیره با رتبه های نخستین در کل جهان، شصت برابر شدن صادرات غیرنفتی، نزدیک به ده برابر شدن واحدهای صنعتی، ده ها برابر شدن صنایع از نظر کیفی، تبدیل صنعت مونتاژ به فناوری بومی، برجستگی محسوس در رشته های گوناگون مهندسی از جمله در صنایع دفاعی، درخشش در رشته های مهم و حساس پزشکی و جایگاه مرجعیت در آن و ده ها نمونه دیگر از پیشرفت، محصول آن روحیه و آن حضور و آن احساس جمعی است که انقلاب برای کشور به ارمغان آورد. ایران پیش از انقلاب، در تولید علم و فناوری صفر بود، در صنعت به جز مونتاژ و در علم به جز ترجمه هنری نداشت» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۵).

رهبر انقلاب در مورد علم و پژوهش در قسمت توصیه ها فرمودند:

«دانش، آشکارترین وسیله عزت و قدرت یک کشور است، روی دیگر دانایی، توانایی است و دنیای غرب به برکت دانش خود بود که توانست برای خود ثروت و نفوذ و قدرت دویست ساله فراهم کند و با وجود تهیدستی در بنیان های اخلاقی و اعتقادی، با تحمیل سبک زندگی غربی به جوامع عقب مانده از کاروان علم، اختیار سیاست و اقتصاد آن را به دست گیرد. ما به سوء استفاده از دانش مانند آنچه غرب کرده توصیه نمی کنیم، اما مؤکداً به نیاز کشور به جوشاندن چشمه دانش در میان خود اصرار می ورزیم.....» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۹).

توسعه علم و پژوهش در بخش کشاورزی موجب رشد کمی و کیفی محصولات کشاورزی و غذایی می شود. قبل از انقلاب اعتباراتی در حوزه کشاورزی در نظر گرفته شده بود. اما بعد از انقلاب گستره تحقیقات در این حوزه رشد کرد. با وجود موفقیت در انجام تحقیقات و تولید دانش هنوز در ترویج و انتقال آن در کشاورزی موفقیت چندانی دیده نمی شود. موانع موجود عمدتاً ناشی از نبود مدیریت منسجم و یکپارچه، تقاضا محور و کاربردی نبودن تحقیقات و ناکارآمدی نظام آموزش عالی کشور در تأمین نیروی متخصص است (بابایی، ۱۳۹۹: ۲).

با باور داشتن توان علمی و حمایت از طرح ها در عرصه های گوناگون علمی است که می توان با طرح های دانش بنیان در عرصه های گوناگون از جمله کشاورزی بهترین بذر، کود، سهم و... غیره را تولید و از نظر علمی در بحث آبیاری و حاصلخیزی خاک ها به توسعه کشاورزی کمک شود. یعنی اگر دانش، دانش کاربردی باشد ما به توانایی دست یافته ایم و در آن زمینه ما می توانیم سرمایه گذاری کنیم و رونق تولید داشته باشیم و به اقتصاد پایدار دست بیابیم که در مورد کشاورزی هم اگر این موارد اجرا گردد چون زمینه توسعه کشاورزی از متنوع است از کشت و تولید محصولات باغی و زراعی گرفته تا دام پروری، پرورش زنبور عسل و... از جنبه اشتغال زایی، کیفیت محصول، امنیت غذایی، تولید دارو های گیاهی و انتشار مقالات علمی-پژوهشی حرف برای گفتن در منطقه و جهان داشته باشیم و با صادرات علم در کشاورزی و محصولات کشاورزی، رونق اقتصادی داشته باشیم. همانطور که گفته شد بخاطر ارتباط بخش کشاورزی از ساخت تجهیزات کشاورزی تا تولید محصولات جدید و بدون بیماری و تولید سم و بذر و... با سایر علوم و رشته های علمی بکارگیری جوانان دارای مدارک تحصیلی و ایجاد شرکت های دانش بنیان کشاورزی مسیر توسعه علمی بخش کشاورزی روز به روز توسعه یافته تر می شود.

۴-۳. عدالت (توزیع عادلانه امکانات عمومی)

امام عی(ع) می فرماید:

«جَعَلَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ الْعَدْلَ قِوَامًا لِلْأَنْامِ، وَ تَنْزِيهَا مِنَ الْمَظَالِمِ وَالْأَنْامِ، وَ تَسْنِيَةً لِلْإِسْلَامِ»

خداوند پاک، عدالت را بر پا دارنده مردمان، مایه دوری از حق کشیها و گناهان و وسیله آسانی و گشایش برای اسلام قرار داده است (غررالحکم، ۴۷۸۹).

رهبر معظم انقلاب در بیانیه گام دوم فرمودند:

« کفه عدالت را در تقسیم امکانات عمومی کشور سنگین کرد. نارضایتی این حقیر از کارکرد عدالت در کشور به دلیل آنکه این ارزش والا باید گوهر بی همتا بر تارک نظام جمهوری اسلامی باشد و هنوز نیست، نباید به این معنی گرفته شود که برای استقرار عدالت کار انجام نگرفته است. واقعیت آن است که دستاوردهای مبارزه با بی عدالتی در این چهار دهه، با هیچ دوره ی دیگر گذشته قابل مقایسه نیست. در رژیم طاغوت بیشترین خدمات و درآمدهای کشور در اختیار گروه کوچکی از پایتخت نشینان یا همسانان آنان در برخی دیگر از نقاط کشور بود. مردم بیشتر شهرها بویژه مناطق دوردست و روستاها در آخر فهرست و غالباً محروم از نیازهای اولیه ی زیرساختی و خدمت رسانی بودند. جمهوری اسلامی در شمار موفق ترین حاکمیت های جهان در جا به جایی خدمت و ثروت از مرکز به همه جای کشور، و از مناطق مرفه نشین شهرها به مناطق پایین دست آن بوده است. آمار بزرگ راه سازی و خانه سازی و ایجاد مراکز صنعتی و اصلاح امور کشاورزی و رساندن برق و آب و مراکز درمانی و واحد های دانشگاهی و سد و نیروگاه و امثال آن به دورترین مناطق کشور، حقیقتاً افتخار آفرین است؛ بی شک این همه، نه در تبلیغات نارسای مسئولان انعکاس یافته و نه زبان بدخواهان خارجی و داخلی به آن اعتراف کرده است؛ ولی هست و حسنه ای برای مدیران جهادی و با اخلاص نزد خدا و خلق است. البته عدالت مورد انتظار در جمهوری اسلامی که مایل است پیرو

حکومت علوی شناخته شود، بسی برتر از این ها است و چشم امید برای اجرای آن به شما جوان ها است که در ادامه بدان خواهیم پرداخت» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۶).

استراتژی توسعه شهرنشینی و صنعت گرایی در رژیم گذشته، موجب نادیده انگاشتن جوامع روستایی و عشایری شده بود. با پیروزی انقلاب اسلامی زمینه های جابجایی خدمت و ثروت به همه جای کشور فراهم شد. با وجود بهبود توزیع عادلانه درآمد ولی همچنان شکاف درآمدی و طبقاتی بین نواحی روستایی با نواحی شهری وجود دارد و سبب تشدید مهاجرت از روستا به شهر شده است. بنابراین تأمین معیشت و اشتغال پایدار روستائیان، عشایر و کشاورزان باید از رویکرد های توسعه کشاورزی عدالت محور قرار بگیرد (بابایی، ۱۳۹۹: ۱).

اگر امکانات عمومی کشور بطور عادلانه در سطح کشور توزیع شود که در بحث کشاورزی، جهاد کشاورزی در حد توان و اختیارات، کارشناسانی برای آموزش جوانان روستایی و عشایر به روستاها بفرستد تا با آموزش در زمینه انواع کشت محصول با توجه به نوع اقلیم و خاک و دام پروری و... اشتغال زایی شود و همچنین دولت ها بذر، کود، سم و... غیره بصورت یارانه ای در اختیار کشاورزان قرار دهند و محصول آنان را با خرید تضمینی، ضمانت کنند که در این صورت کشاورزی توسعه می یابد و امنیت غذایی آحاد مردم جامعه تأمین می شود.

۴-۴. استقلال و قطع وابستگی با استفاده از ظرفیت های طبیعی و انسانی و فرصت های مادی موجود در کشور

رهبر معظم انقلاب در بیانیه گام دوم فرمودند:

« نکته مهمی که باید آینده سازان در نظر داشته باشند، این است که در کشوری زندگی می کنند که از نظر ظرفیت های طبیعی و انسانی، کم نظیر است و بسیاری از این ظرفیت ها با غفلت دست اندرکاران تاکنون بی استفاده یا کم استفاده مانده است. همّت های بلند و انگیزه های جوان و انقلابی، خواهند توانست آن ها را فعال و در پیشرفت مادی و معنوی کشور به معنی واقعی جهش ایجاد کنند» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۸)

« به جز این ها، فرصت های مادی کشور نیز فهرستی طولانی را تشکیل می دهد که مدیران کارآمد و پراگیزه و خردمند می توانند با فعال کردن و بهره گیری از آن، درآمدهای ملی را با جهشی نمایان افزایش داده و کشور را ثروتمند و بی نیاز و به معنی واقعی دارای اعتماد به نفس کنند و مشکلات کنونی را برطرف نمایند. ایران با دارا بودن یک درصد جمعیت جهان، دارای ۷ درصد ذخایر معدنی جهان است: منابع عظیم زیرزمینی، موقعیت استثنائی جغرافیایی میان شرق و غرب و شمال و جنوب، بازار بزرگ ملی، بازار بزرگ منطقه ای با داشتن ۱۵ همسایه با ۶۰۰ میلیون جمعیت، سواحل دریایی طولانی، حاصلخیزی زمین با محصولات متنوع کشاورزی و باغی، اقتصاد بزرگ و متنوع، بخش هایی از ظرفیت های کشور است؛ بسیاری از ظرفیت ها دست نخورده مانده است. گفته شده است که ایران از نظر ظرفیت های استفاده نشده ی طبیعی و انسانی در رتبه اول جهان است. بی شک شما جوانان مؤمن و پرتلاش خواهید توانست این عیب بزرگ را برطرف کنید. دهه ی دوم چشم انداز، باید زمان تمرکز بر بهره برداری از دستاوردهای گذشته و نیز ظرفیت های استفاده نشده باشد و پیشرفت کشور از جمله در بخش تولید و اقتصاد ملی ارتقاء یابد» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۸).

وابستگی یا عدم وابستگی در تأمین امنیت غذایی نقش عمده ای در استقلال اقتصادی - سیاسی کشور ایفا می کند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، میزان تولیدات محصولات کشاورزی افزایش قابل توجهی پیدا کرد؛ خودکفایی در گندم را می توان از این دستاوردها برشمرد. علی رغم دستاوردها، برنامه های خودکفایی در محصولات اساسی، موفقیت چشمگیر و پایداری نداشته است. خرید تضمینی محصولات و تعیین سطح مورد نیاز اراضی برای تولید محصولات اساسی از سیاست های ضعیف موجود است (بابایی، ۱۳۹۹: ۲).

در این محور ابتدا به ظرفیت های طبیعی ایران که یکی از آن ها زمین های حاصلخیز با توجه به تنوع اقلیمی برای کشاورزی و باغداری و... است اشاره شده که توجه به این امر مهم می تواند زمینه توسعه و کارآفرینی گسترده شود. بطوری که واقعاً شاهد

هستیم که وزارت جهاد کشاورزی با همکاری سازمان ها و نهادهای خیریه هر ساله به آموزش جوانان روستایی پرداخته و بنیادی مثل بنیاد برکت و..... با آموزش و معرفی جهت وام های اشتغال زایی و خرید محصول توانسته سهم بسزایی در بحث اشتغال زایی در زمینه کشاورزی داشته باشد و از مهاجرت روستاییان به شهرها و ایجاد حاشیه نشینی و سایر آسیب های اجتماعی جلوگیری کند.

۵-۴. اقتصاد

رهبر معظم انقلاب فرمودند:

«اقتصاد، یک نقطه کلیدی تعیین کننده است. اقتصاد قوی، نقطه ی قوت و عامل مهم سلطه ناپذیری و نفوذ ناپذیری کشور است و اقتصاد ضعیف، نقطه ی ضعف و زمینه ساز نفوذ و دخالت دشمنان است..... تأکید بر اقتصاد مستقل کشور که مبتنی بر تولید انبوه و با کیفیت، و توزیع عدالت محور، و مصرف به اندازه و بی اسراف، و مناسبات مدیریتی خردمندانه است.....» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۱۰).

وضعیت بخش کشاورزی در اقتصاد را می توان با شاخص های مختلفی سنجید. رشد ارزش افزوده روند ثابتی صعودی را نشان می دهد. اما تراز تجاری به مفهوم تفاوت ارزش پولی صادرات با ارزش پولی واردات همواره منفی بوده است. از علل تراز منفی می توان به ادغام ها و تفکیک های متعدد در ساختار و ضعف نظام بازاریابی اشاره کرد. یکی دیگر از شاخص ها، جمعیت شاغل، اشتغال پایین فارغ التحصیلان کشاورزی و کمبود نقدینگی است (بابایی، ۱۳۹۹: ۱).

در این محور اشاره می شود که اگر فرصت های بخش کشاورزی بخوبی شناسایی شوند و در این زمینه دولت و بخش خصوصی سرمایه گذاری کند هم سبب اشتغال زایی می شود و هم تولید رونق می گیرد و نتیجه آن رشد اقتصادی از طریق صادرات محصولات کشاورزی می باشد.

۶-۴. سبک زندگی

امام حسن (ع) می فرماید:

«اعمل لدنیاک کانک تعیش ابدًا واعمل لاخرتک کانک تموت غدا»

«برای دنیای خود چنان کار کن که گویی همیشه زنده خواهی ماند و برای آخرت به گونه ای کار کن که گویی فردا خواهی مرد» (وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۷۶)

رهبر معظم انقلاب فرمودند:

«..... و به همین جمله اکتفا می کنم که تلاش غرب در ترویج سبک زندگی غربی در ایران، زیان های بی جبران اخلاقی و اقتصادی و دینی و سیاسی به کشور و ملت ما زده است؛ مقابله با آن، جهادی همه جانبه و هوشمندانه می طلبد که باز چشم امید در آن به شما جوان ها است» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷: ۱۲).

شواهد نشان می دهد که مؤلفه های سبک زندگی مانند الگوی مصرف و تغذیه، آداب و رسوم، عقاید و ارزش ها و..... در نواحی روستایی به سمت سبک زندگی شهری حرکت کرده است. این تغییر فارغ از آثار مثبت اندکی در بهبود علم و آگاهی و امکانات زیربنایی، پیامدهای مناسبی در پی نداشته است. کاهش متوسط بعد خانوار، کاهش سهم نواحی روستایی از جمعیت کشور، عدم تمایل جوانان روستایی به ادامه شغل پدری از پیامدهای منفی آن است (بابایی، ۱۳۹۹: ۲). اگر خانواده ها با توجه به سبک ایرانی - اسلامی از محصولات تولید داخل الاخص محصولات باغی - میوه ای و زارعی و صیفی و سبزی استفاده کنند هم به بحث اشتغال و رفع بیکاری کمک کرده اند و هم از نظر اقتصادی به اقتصاد کشور کمک کرده اند.

۵. راهبردهای توسعه کشاورزی

توسعه کشاورزی در چارچوب توسعه ملی مورد بحث قرار می گیرد و نگاهی به زمینه های تحول جوامع پیشرفته کنونی نیز گویای آن است که مازاد تولید در بخش کشاورزی منشأ توسعه یافتگی بسیاری از کشورها بوده و در مراحل اولیه توسعه، مبنای تحولات شده است (افراخته و همکاران، ۲۰۱۳؛ صادقی و خان زاده، ۱۳۹۸: ۹۳). کشاورزی پایدار رویکردی برای تضمین پایداری اقتصادی، اجتماعی و بوم شناختی مبتنی بر الگوی همه جانبه است (دسیلوا و همکاران، ۲۰۱۱؛ صادقی و خان زاده، ۱۳۹۸: ۹۳). کشاورزی هنگامی پایدار است که از نظر اقتصادی، زمینه ساز رشد و ترقی مناسب و به لحاظ اجتماعی، هادلانه و به لحاظ فرهنگی نیز مناسب باشد و سرانجام، بر مبنای یک رویکرد کل نگر و علمی برنامه ریزی و انجام شود و همچنین، قادر باشد که در استفاده از منابع طبیعی، با اعمال مدیریت صحیح، نیازهای غذایی بشر و کیفیت محیط زیست را تأمین و از تخریب ذخایر طبیعی جلوگیری کند (برنامه پیشرفت و توسعه ملل متحد، ۱۹۹۴؛ نقل از صادقی و خان زاده، ۱۳۹۸: ۹۳).

بر مبنای یک دیدگاه کلی، توسعه پایدار به معنای احترام متقابل انسان و محیط می باشد به نحوی که مصرف منابع طبیعی به گونه ای باشد که سایر نسل ها نیز بتوانند از منابع به طور کارآیی استفاده کنند (لیسون، ۲۰۰۲؛ نقل از محمدی، ۱۳۹۷: ۲۴۸). یکی از مهمترین ابعاد توسعه پایدار، حفاظت از محیط زیست یا پایداری زیست محیطی است که هدف آن حفظ و بهبود سلامت محیط زیست و منابع طبیعی و پایه با استفاده از بهره برداری صحیح و اصولی از آن هاست (پارا - لوپزا، ۲۰۰۸؛ نقل از محمدی، ۱۳۹۷: ۲۴۸).

در بین بخش های مختلف اقتصادی، بخش کشاورزی ارتباط تنگاتنگی با محیط زیست و پایداری آن دارد چرا که بستر و اساس فعالیت های تولیدی در این بخش محیط زیست می باشد (محمدی، ۱۳۹۷: ۲۴۸). طی نیم قرن گذشته، نهاده های خارجی (شیمیایی) نظیر آفت کش ها، کودهای غیرآلی به عنوان راهکارهای افزایش تولید محصولات کشاورزی به تدریج جایگزین فرآیندهای طبیعی تولید محصول شده است (باقری، ۲۰۱۰؛ نقل از محمدی، ۱۳۹۷: ۲۴۸). از طرف دیگر عواملی مانند کمبود زمین، تأکید بر افزایش تولید مواد غذایی به وسیله استفاده فشرده از زمین و همچنین کودهای شیمیایی و آفت کش ها و سوبسیدهای تهیه شده برای استفاده از نهاده های شیمیایی و وسایل آبیاری کشاورزان را خصوصاً در کشورهای جهان سوم قادر به پذیرش این تکنولوژی برای افزایش عملکرد تولیداتشان کرد (برادی، ۱۹۹۰؛ پرتی، ۱۹۹۵؛ نقل از محمدی، ۱۳۹۷: ۲۴۹). چنین اقداماتی صدمات زیست محیطی فراوان و جبران ناپذیر، به خصوص در حیطه های کیفیت و کمیت منابع آبی و خاکی، وارد آورد که نتیجتاً منجر به افزایش هزینه های تولید و وابستگی به نهاده های شیمیایی و انرژی، کاهش باروری خاک، آلودگی آب ها و اثرات نامطلوب بر روی سلامتی انسان ها و حیوانات شده است (رولینگ، ۲۰۰۵؛ نقل از محمدی، ۱۳۹۷: ۲۴۹).

^۶.Dsilva^۷.UNDP(United Nations Development Programme)^۸.Lyson^۹.Parra - Lopeza^{۱۰}.Brady^{۱۱}.Pretty^{۱۲}.Roling

در رژیم گذشته بخش کشاورزی با تأثیرپذیری از فرهنگ غربی، صرفاً به عنوان تأمین کننده مواد خام نگریسته می شد اما بعد از پیروزی انقلاب اسلامی به کشاورزی به عنوان محور توسعه نگریسته شد. با این وجود تحولات شگرفی در این حوزه صورت پذیرفت و کشاورزی عدالت محور مبتنی بر الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت و عدالت محقق نشد (بابایی، ۱۳۹۹: ۱).

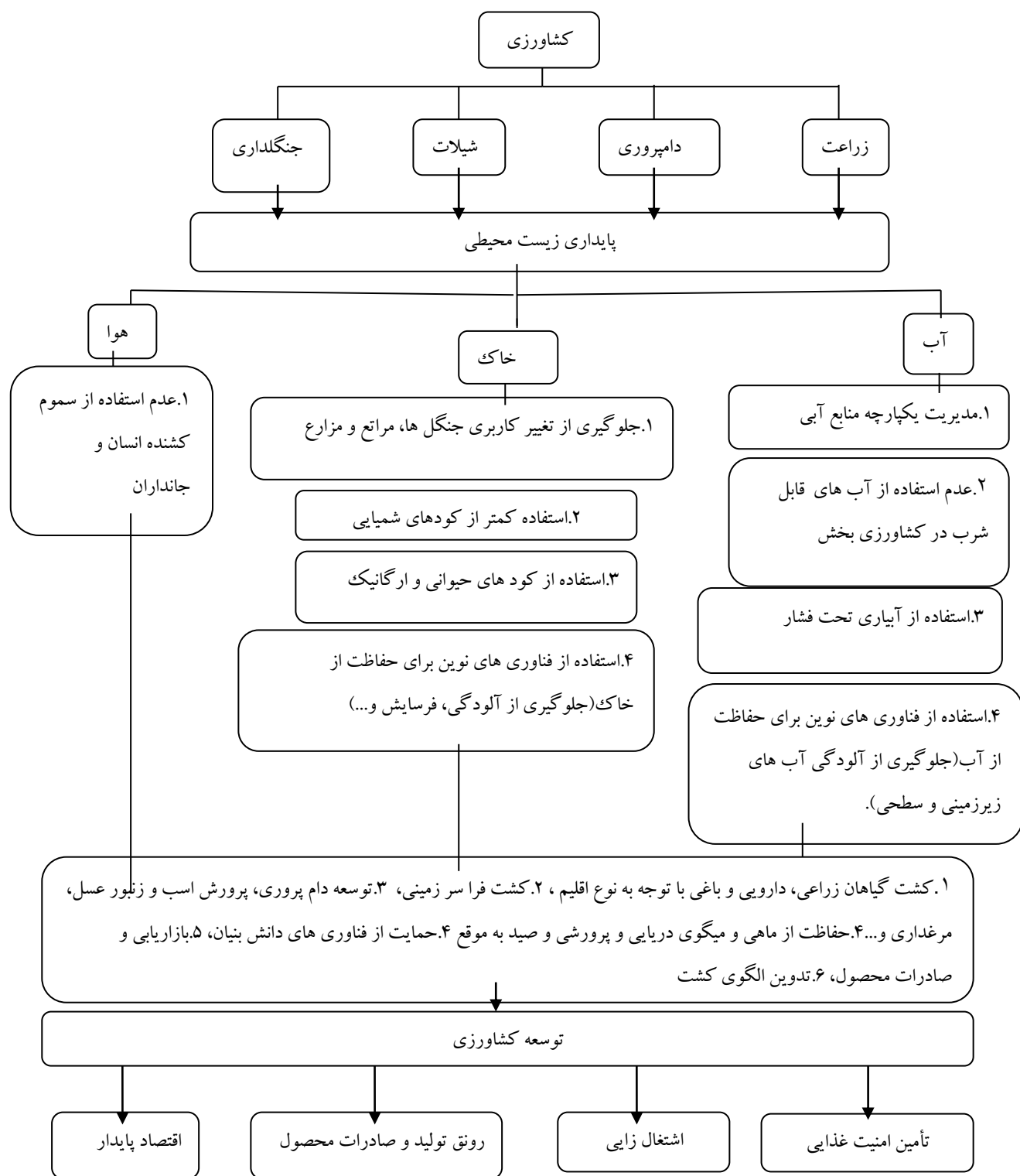
توسعه کشاورزی مهمترین اولویت در برنامه های توسعه ملی کشورهای در حال توسعه محسوب می شود (لایقی و همکاران، ۲۰۱۲؛ نقل از حافظی، رحیمیان و غلامرضایی، ۱۳۹۹: ۵۸) و در فرآیند رشد و توسعه این کشورها، نقش بسیار مهمی را بر عهده دارد (حسینی و شهبازی، ۲۰۱۳؛ نقل از حافظی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۸). از آنجا که این بخش اقتصادی از نظر تأمین نیازهای غذایی مردم و مواد اولیه صنایع و نیز ایجاد اشتغال و درآمد اهمیت دارد، ثبات و استمرار رشد آن را می توان از عوامل عمده کمک کننده به ثبات اجتماعی و رشد اقتصادی جامعه به شمار آورد (گانگن و لین، ۲۰۰۰) اما توسعه کشاورزی بدون توانمندسازی و مدیریت منابع انسانی در این بخش امکان پذیر نیست (شبانلی فامی و همکاران، ۲۰۰۴؛ نقل از حافظی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۹). همچنین، از آنجا که منابع انسانی شایسته و کارآمد مهمترین عامل مؤثر در توسعه پایدار هر کشور است (بیهایس-تولنتینو، ۱۹۹۶؛ نقل از حافظی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۹) باید بهره برداری کامل و مناسب از منابع انسانی کشور یکی از هدف های راهبردهای توسعه در نظر گرفته شود.

برای توسعه بخش کشاورزی اول باید چالش های بخش کشاورزی را شناسایی کرد و برای رفع این چالش ها تلاش کرد. برخی از چالش های بخش کشاورزی شامل موارد زیر هستند: ۱. تهدید جدی منابع پایه بخش کشاورزی شامل آب، خاک، جنگل ها و مراتع، ۲. اعتبارات و سرمایه گذاری اندک دولتی و خصوصی در بخش کشاورزی، ۳. نیروی انسانی فاقد دانش کافی و مهارت در بخش کشاورزی، ۴. واحدهای های بهره برداری بخش کشاورزی عمدتاً در مقیاس های غیراقتصادی و غیرفنی هستند، ۵. تغییر کاربری منابع آب، خاک، جنگل و مراتع کشور و خروج از حیطه فعالیت های کشاورزی، ۶. عملکرد در واحد پایین بخش کشاورزی در بیشتر محصولات تولیدی، ۷. وابستگی برخی محصولات بخش کشاورزی به نهاده های واسطه ای و وارداتی، ۸. کمبود آمارهای کافی و لازم بخش کشاورزی برای برنامه ریزی مناسب و بهره برداری مطلوب، ۹. ضایعات فراوان محصولات بخش کشاورزی در بعضی محصولات و تا حدود ۳۰ درصد، ۱۰. عدم وجود صنایع تبدیلی کافی و بروز بودن آن ها، ۱۱. ترس و نگرانی از خرید تضمینی توسط دولت و صرفه اقتصادی کمتر نسبت به سرمایه گذاری در بخش های خدمات و غیره (کریم و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۲۴-۱۲۰).

حال با توجه به چالش ها و موارد بیان شده الگوی راهبردی جهت توسعه بخش کشاورزی ارائه شده است.

^{۱۲} Gongn & Lin

^{۱۴} Bihis-Tolentino

با توجه به الگوی راهبردی بالا برای توسعه در بخش کشاورزی اولاً زیرساخت های لازم برای کشاورزی شامل زمین های حاصلخیز، مدیریت آب، و حمایت های اقتصادی – یارانه ای در زمینه کود، بذر، سم و بیمه خود کشاورزان و محصولات و...

فراهم گردد و بعد به پایداری زیست محیطی هم توجه شود و آموزش های لازم در مورد کشت و این که هر سال هر منطقه یا استان روی چه محصولاتی سرمایه گذاری کنند و همچنین خرید تضمینی محصولات و صادرات محصول مورد توجه باشد تا بتوان زمینه خوشحالی مردم و کشاورزان را از لحاظ تأمین امنیت غذایی، اشتغال و کلاً توسعه بخش کشاورزی را شاهد باشیم.

۶. بحث و نتیجه گیری

بیانیه گام دوم انقلاب یک هدف نهایی دارد که بحث تشکیل تمدن نوین اسلامی است؛ از سوی دیگر تشکیل تمدن نوین اسلامی نیازمند سه عامل است؛ عامل نخست وجود کشوری مقتدر است که زمینه تمدن سازی را داشته باشد و خصوصیات این کشور مقتدر، سلطه ناپذیری و نفوذناپذیری است؛ عامل دیگر عزت و سربلندی کشور و عامل سوم نیز قدرت تهاجمی و اثرگذاری است. مؤلفه های قدرت را سه موضوع فرهنگ، علم و اقتصاد تشکیل می دهد. رهبر انقلاب اسلامی در بیانیه گام دوم، وابستگی به درآمدهای نفتی و نگاه به خارج و نه به توان و ظرفیت داخلی را از مهمترین عیوب اقتصاد دانسته و با یادآوری ظرفیت های بالقوه کشور و توجه به بازارهای بزرگ ملی و منطقه ای، مسئولین را به برنامه ریزی دقیق برای استفاده از این ظرفیت ها فراخوانده اند. بر این اساس افزایش تولید داخلی و صادرات آن به خارج از کشور، موجب کاهش اتکا به صادرات نفت شده و از عناصر مقاوم سازی اقتصاد تلقی می گردد (رستگار و باقری قره بلاغ، ۱۳۹۹: ۳).

بخش کشاورزی بزرگ ترین بخش اقتصادی کشور پس از نفت و خدمات است که حدود ۲۰ درصد تولید ناخالص ملی و سهم عمده ای از صادرات غیرنفتی را به خود اختصاص داده است (فیض آبادی و رودباری، ۱۳۹۷: ۱۱۵). بخش کشاورزی در جریان رشد و توسعه اقتصادی چند وظیفه مهم و اساسی بر عهده دارد که از آن جمله می توان به تأمین غذا و امنیت غذایی برای جمعیت رو به رشد، تأمین ارز خارجی برای وارد کردن کالاهای سرمایه ای از راه افزایش صادرات، عرضه مواد خام مورد نیاز صنعت و کمک به توسعه فعالیت های تولیدی وابسته اشاره کرد. بخش کشاورزی به طور مستقیم از طریق تولید بیشتر و صادرات و به صورت غیر مستقیم از طریق افزایش تقاضا برای خدمات و کالاهای صنعتی در جوامع روستایی، به رشد اقتصادی کمک نموده و در نتیجه موجب خلق فرصت های شغلی جدید می گردد (فیض آبادی و رودباری، ۱۳۹۷: ۱۱۴).

از جمله مهمترین مسائلی که برای توسعه بخش کشاورزی می توان به آن توجه کرد، توسعه صنایع تبدیلی و تکمیلی در جهت توسعه بخش کشاورزی است. این صنایع با تکمیل فرآیند تولید مواد کشاورزی و آماده سازی این محصولات برای عرضه به بازار فروش، نقش مهمی را در ایجاد ارزش افزوده بیشتر برای بخش کشاورزی به عهده دارد. به صورت خلاصه، با توسعه صنایع پایین دستی بخش کشاورزی، مانند صنایع تبدیلی می توان به توسعه بخش کشاورزی امید داشت (کریم و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۲۴).

در شرایط فعلی و در دنیای متغیر امروزی، ترویج کشاورزی نمی تواند نسبت به تغییر و تحولات بسیاری که در محیط پیرامون می گذرد بی تفاوت باشد و به سادگی از آن ها چشم پوشی کند، بلکه باید بطور جدی محیط و تغییرات گوناگون موجود را شناسایی و با انتخاب راهبردهایی مناسب، تغییرات یاد شده را در جهت اهداف وجودی ترویج به کار گیرد. در این بین، یکی از گروه های هدف مهم که در مناطق روستایی به آن توجه شود بحث اشتغال زایی جوانان از طریق کشاورزی می باشد که باید به آن مهم توجه شود تا از مهاجرت جوانان به شهرها و حاشیه نشینی و آسیب های اجتماعی که هزینه های سنگینی برای دولت ها دارد جلوگیری گردد. پس سرمایه گذاری در توسعه کشاورزی به تأمین امنیت غذایی، اشتغال زایی، رونق تولید و صادرات محصول و اقتصاد پایدار در این بخش کمک می کند.

منابع

- امیرزاده مرادآبادی، سمیرا، ضیایی، سامان، مهربانی بشرآبادی، حسین، کیخا، احمدعلی، تأثیر پایداری کشاورزی بر امنیت غذایی خانوارهای شهری ایران: تحلیل فضایی در سطح استانی، اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال ۲۸، شماره ۱۱۰، ۱۳۹۹، ۵۸-۲۵.
- امینی، داوود، پناهی، حمید، تحلیلی بر بیانیه گام دوم انقلاب در حوزه بهره برداری از جغرافیای طبیعی در توسعه اقتصادی کشور، پژوهشنامه جغرافیای انتظامی، سال ۷، شماره ۲۶، ۱۳۹۸، ۵۶-۲۷.
- بابایی، محسن، الزامات تحقق گام دوم انقلاب در بخش کشاورزی، مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، پژوهش های اندیشکده ها، ۱۳۹۹.
- بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران از سوی رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه ای، به مناسبت چهلمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، ۱-۱۲.
- پالوج، مجتبی، بنی اسدی، مصطفی، تدوین الگوی ترتیبات نهادی مناسب برای مدیریت یکپارچه منابع آب، اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال ۲۶، شماره ۱۰۳، ۱۳۹۷، ۲۷۲-۲۳۹.
- تصویب نامه در خصوص پروژه های اولویت دار اقتصاد مقاومتی شماره ۲۴۲۷۴، ۱۳۹۸، انتشار در روز نامه رسمی www.Dastour.ir و www.RRK.IR شماره ۲۱۶۵۳.
- حافظی، فرشته، رحیمیان، مهدی، غلامرضایی، سعید، عوامل اثرگذار بر گرایش جوانان روستایی در بخش کشاورزی، مطالعه موردی بیران شهر استان لرستان، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۲۳، شماره ۸۹، ۱۳۹۹، ۷۸-۵۷.
- حسین نژاد میر، نسرین، غلامرضایی، سعید، رحیمیان، مهدی، رحمانی کرچگانی، محمد، واکاوی راهکارهای توسعه بیمه کشاورزی کشور، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۲۲، شماره ۸۵، ۱۳۹۸.
- حسینی، سیدعلی، کاستی ها و بایدها در توسعه کشاورزی، مجله فرهنگ جهاد، شماره ۳۳ و ۳۴، پایگاه اطلاع رسانی حوزه، ۱۳۸۲.
- رستگار، عباسعلی، باقری قره بلاغ، هوشمند، تأملی بر بیانیه گام دوم انقلاب در تحقق سیاست های کلی اقتصاد مقاومتی، کنفرانس ملی مؤلفه های تمدن ساز در بیانیه گام دوم انقلاب، مشهد، دانشگاه جماعت المصطفی، ۱۳۹۹، ۱-۱۱.
- صادقی، حسین، خان زاده، مینو، تحلیل راهبردی توسعه کشاورزی به روش سوات و ماتریس برنامه ریزی استراتژیک کلی؛ مطالعه موردی: حوضه آبریز دریاچه ارومیه، اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال ۲۷، شماره ۱۰۸، ۱۳۹۸، ۱۲۰-۹۱.
- ضیائی، سامان، امیرزاده مرادآبادی، سمیرا، ثمره هاشمی، خدیجه، نارویی، هما، تأثیر اقتصاد دانش محور در ارزش افزوده بخش کشاورزی ایران، اقتصاد کشاورزی و توسعه، شماره ۱۰۲، ۱۳۹۷، ۸۵-۷۵.
- فیض آبادی، یاسر، رودباری، نرجس، بررسی جایگاه و پیوند بخش کشاورزی با سایر بخش ها در اقتصاد ایران، اقتصاد کشاورزی و توسعه، شماره ۱۰۳، ۱۳۹۷، ۱۴۴-۱۱۳.
- قاسمی، جواد، کرمی دهکردی، اسماعیل، برنامه ترویج و توسعه ظرفیت های جوانان روستایی و عشایری در راستای تحقق محورهای هفت گانه مأموریت های بیانیه گام دوم انقلاب، کنفرانس ملی مؤلفه های تمدن ساز در بیانیه گام دوم انقلاب، مشهد، دانشگاه جماعت المصطفی، ۱۳۹۹، ۱-۹.

کریم، محمدحسین، صفدری نهاد، محمود، امجدی پور، مسعود، توسعه کشاورزی و اقتصاد مقاومتی، جایگزین نفت، فصلنامه سیاست های راهبردی و کلان، سال دوم، شماره ۶، ۱۳۹۳، ۱۲۷-۱۰۳.

محمدی، فلوریا، پایداری زیست محیطی و عوامل تحقق آن در بخش کشاورزی؛ مطالعه موردی: شهرستان پاکدشت، اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال ۲۶، شماره ۱۰۱، ۱۳۹۷، ۲۶۷-۲۴۷.

مقدم، غلامعلی، اشتغال گسترده زنان، افزایش بیکاری مردان و پیامدهای منفی آن، چالشی در اهداف آرمانی گام دوم انقلاب، کنفرانس ملی مؤلفه های تمدن ساز در بیانیه گام دوم انقلاب، مشهد، دانشگاه جماعت المصطفی، ۱۳۹۹، ۱۵-۱.

موسوی، سید حبیب الله، علی پور، علیرضا، ارجمندی، علی، نقش تمایزهای اقلیمی در فرآیند رشد بخش کشاورزی ایران، اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال ۲۶، شماره ۱۰۲، ۱۳۹۷، ۲۹-۱.

Alipour, A. (2013). Energy prices liberalization effects on marginal abatement costs of the polluting and greenhouse gases in the Iranian agricultural sector. Master's Degree in Agricultural Economics, Tarbiat Modares University. (Persian).

Bagheri, A. (2010). Potato farmers perceptions of sustainable agriculture: the case of Ardabil Province of Iran. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5: 1977-1981. (Persian).

Bihis - Tolentino, J. (1996). Institutional strengthening and program management related to rural youth programs. Rome: FAO, Expert Consultation on Extension Rural Youth Programs and Sustainable Development, Retrieved from <http://www.fao.org/docrep/w1765e/w1765e0d.htm>.

Brady, N. C. (1990). Making agriculture a sustainable industry. In: Edwards C. A., Lal, R., Madden, P., Miller, R. H. and House, G. eds, *Sustainable Agricultural Systems*. Soil and Water Conservation Society, Iowa.

D'Silva, J.L., Man, N., Shaffril, H.A. and Samah, B.A. (2011). Acceptance of sustainable agricultural practices: the case of crop farmers. *American Journal of Agricultural and Biological Science*, 6(2): 227-230.

Gongn, J. and Lin, H. (2000). Sustainable development for agricultural region in China. *Forest Ecology and Management*, 128(1-2): 27-38.

Hosseini, S. and Shahbazi, H. (2013). Estimating the total supply and demand for the Iranian agricultural sector (1959-2007). *Economics and Economic Development*, 2(1): 16-24. (Persian).

Layeqi, A., Ghasemi, P. and Babaei, N. (2012). The study of the comparative advantage of production and employment in the agricultural sector of the provinces of Iran. *Issues and Economic Policy Review*, 12(11- 12): 83-110. (Persian).

Lyson, T. A. (2002). Advanced agricultural biotechnology and sustainable agriculture. *TRENDS in Biotechnology*, 20(5): 193-196.

Mahul, O., Stutley, C. J. (2010). Government support to agricultural insurance (challenges and option for developing countries). Washington, DC: World Bank.

Parra-López, C., Calatrava-Requena, J. and de-Haro-Giménez, T. (2008). A systemic comparative assessment of the multifunctional performance of alternative olive systems in Spain within an AHP-extended framework. *Ecological Economics*, 64: 820-834.

Pretty, J. n. (1995). Regenerating agriculture policies and practice for sustainability and self-reliance. London: Earthscan. Available at <http://www.sprn.org/bangladesh/research/ban-par-ref.pdf>

- Roling, N. (2005). Gateway to the global garden: Beta/gamma science for dealing with ecological rationality. In: Pretty, J., the Earthscan Reader in Sustainable Agriculture. Earthscan, London.
- Shabanali Fami, H., Alibeigi, A., Karami, R. and Rahimzadeh, M. (2004). Factors affecting motivation of Kermanshah village girls for participation in agricultural activities. Women Studies, 2(4): 65-84. (Persian).
- UNDP (1994). Sustainable human development and agriculture (UNDP guidebook series). New York: UNDP Publications.
- World bank.(2008). World development report 2008: Agricultural development .Washington, DC: World Bank.